

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 378.013.77

В. Ю. АРТЕМОВ

доктор педагогічних наук, доцент

В. В. СЕРІКОВ

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Національна академія Служби безпеки України

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОГО ФАХІВЦЯ ПІД ЧАС ЙОГО ПІДГОТОВКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано сутність, перспективи та можливості використання ідей консеквенціалізму в процесі формування компетентності фахівців, яких готують у вищих навчальних закладах силових відомств. Виявлено місце й роль деонтологічних і консеквенціалістських принципів у структурі професійної компетентності таких фахівців. Передбачено, що конвенціоналізм і деонтологія встановлюють межі для моральних комунікацій. Запропоновано визначення нового напрямку науки про мораль – етики належного.

Ключові слова: конвенціоналізм, деонтологія, формування компетентності фахівців, вищий навчальний заклад зі специфічними умовами навчання, моральні комунікації, мораль.

Актуальність статті зумовлена тим, що наразі деонтологія як сукупність етичних норм належної поведінки вже цілком сформувалася в Україні як наукова база для досліджень у частині педагогічного забезпечення підготовки фахівців для потреб Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України та інших силових державних органів. Водночас консеквенціалізм як новий напрям етики належного, що набув останнім часом відчутного розвитку в західній науці, поки що залишається за межами інтересів українських педагогів у правоохоронних відомствах. Цілком очевидно, що односторонній підхід може суттєво знизити ефективність формування професійної компетентності фахівців для правоохоронних структур в умовах становлення нормативно-правової системи, яке відбувається сьогодні в Україні.

Метою статті є аналіз перспектив і можливостей використання ідей консеквенціалізму в процесі формування компетентності фахівців, яких готують у вищих навчальних закладах силових відомств та структур.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемам формування компетентності фахівців під час підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання (О. Артем'єва [1], В. Канке,

[4], В. Макаренко [6], А. Прокоф'єв [6], G. Anscombe [2], M. Slote [3] та ін.), у сучасній педагогічній науці загалом усе ще не вистачає досліджень, у яких було б ґрунтовно розглянуто питання дослідження європейських підходів до підготовки та формування компетентного фахівця.

Консеквенціалізм (від лат. *consequen* – слідство, висновок, результат) – група моральних теорій, у яких критерієм моральної оцінки будь-якої дії або бездіяльності є її результат. Термін “консеквенціалізм” запропонувала англійська дослідниця Е. Енском у середині минулого століття. Витоки цього вчення сягають античних часів. Зокрема, Аристотель й Епікур висловлювали думки, близькі сучасним консеквенціалістам. У Новий час (XVII–XVIII ст.) розвитку набуло вчення, назване пізніше англійським філософом Дж. Міллем “утилітаризм”. Найбільший внесок у розвиток цього вчення зробив англійський філософ-мораліст і правознавець І. Бентам – той самий Бентам, який увів у науковий обіг термін “деонтологія”, але який сам до цієї теорії відношення не мав. І. Бентам вважав, що найкращою дією є така, що приносить найбільше щастя найбільшій кількості людей, розуміючи під “щастям” стан фізичного або морального задоволення або втіхи.

Пізніше Дж. Мілль удосконалив учення І. Бентама, відмовившись від “калькулятора блага”, так і не створеного останнім, і запропонувавши більш переконливі оцінки наслідків і результатів належних дій.

У працях пізніших філософів (Т. Гоббс, Т. Мальтуса та ін.) ідеї І. Бентама та Дж. Мілля були вульгалізовані. В їх розумінні, якщо мета з морального погляду досить важлива, то будь-який спосіб її досягнення є прийнятним. Прихильники радикальних дій уgliedили в них заклик до вседозволеності та взяли їх на озброєння. “Мета виправдовує засоби” – ці слова стали гаслом фашизму, марксизму, анархізму та інших радикальних напрямів суспільного життя.

Однак у цей час у свідомості їх сучасників перемогу вже здобули ідеї гуманізму, лібералізму та добродійності. В результаті утилітаризм був підданий остракізму й на деякий час забутий, незважаючи на багато доречних ідей, що були проголошені ним. Адже ніхто не стане заперечувати, що, роблячи певну дію, будь-хто повинен передбачати й оцінювати наслідки.

На відміну від утилітаризму, інший напрям етичної думки – деонтологія – оцінює не результати, не наслідки, а безпосередньо самі дії. В основі сучасної деонтології лежать ідеї І. Канта. Він проголосив три імперативи, які зводяться до однієї біблійної істини: “Вчиняй стосовно інших людей так, як ти хотів би, щоб вони вчиняли щодо тебе”. У вкрай вульгалізованій формі це також звучить приблизно так: “Роби, як повинно бути, і буде те, що буде”. Принципи, проголошені І. Кантом, засновані на ідеї Вищого Розуму, високого духовного обов'язку й відповідальності. На жаль, у наш час втрати духовності, добу сумнівів і невпевненості далеко не кожен і далеко не завжди може сказати, як він хотів би, щоб із ним вчинили, адже тут на це впливає велика кількість умов. Деонтологія не вказує, як треба

вчинити особі в конкретному випадку, залишаючи за нею свободу дій, але водночас не знімає з людини всієї повноти відповідальності. В результаті особа сама робить вибір і відповідає за нього також самостійно.

Деонтологія у філософському плані є наукою, яка цілком оформилася. Однак прагнення наблизитися до практичних потреб зумовило появу медичної, юридичної, педагогічної та інших деонтологій. Саме в цьому напрямі розвивається наукова думка.

На відміну від деонтології, утилітаризм і консеквенціалізм, що оформився на його основі, не залишають особі свободи дій: свої дії вона має підпорядковувати збільшенню суспільного блага. Деонтологія орієнтує особистість на внутрішні (хоча й загальнолюдські) цінності, а утилітаризм – на зовнішні цінності, пов'язані з інтересами людей, до яких вона сама не обов'язково входить.

Англійська дослідниця Е. Енском була однією з перших, хто встановив, що до проблеми морального обов'язку суспільство історично звертається щоразу тоді, коли руйнується встановлений правопорядок, традиції суспільної моралі втрачають цінність, у суспільстві зростає скепсис і нігілізм, а відсутність стає нормою. Саме такі явища спостерігаються сьогодні – в епоху переходу українського суспільства від тоталітаризму до демократії.

Е. Енском у своїх працях пов'язала поняття “відповідальність” та “моральний обов'язок” з поняттями “мотив” і “намір” для того, щоб зробити поняття моральної відповідальності більш чітким: за Е. Енском, якщо людина передбачила можливість поганих наслідків свого вчинку або дії, вона несе повну відповідальність за це. Ця ідея стала ключовою характеристикою сучасної західної етики, що отримала назву “консеквенціалізм” – термін, який ввела в науковий обіг безпосередньо Е. Енском, хоча першим консеквенціалістом сама вона вважає англійського вченого ХІХ ст. Г. Сиджвіка. Основна ідея консеквенціалістів полягає в тому, що в її межах дії людини оцінюються виключно у світлі наслідків, які спричинили ці дії, а найголовніше – не всіх наслідків, а виключно очікуваних наслідків, тобто передбачуваних цією людиною при виборі певної дії. Саме орієнтація на наміри (*intention*) відрізняє консеквенціалізм від класичних утилітаристських концепцій І. Бентама й Дж. Мілля. Консеквенціалізм занурює нас у проблему мотивів і намірів. Консеквенціалісти визначають сферу морального обов'язку як сферу навмисних (*intended*) дій, а навмисні дії ототожнюють із наслідками, що передбачаються. Тому, якщо людина передбачала погані наслідки своїх дій хоча б у якості можливих, вона несе за них відповідальність, навіть якщо вона не бажала таких наслідків. Небажання в цьому разі від відповідальності не звільняє. У баченні консеквенціалістів ідеї деонтології перегукаються з ідеями утилітаризму. Так, Е. Енском не заперечує поділ вчинків на погані й гарні (як це прийнято в деонтологів), але в її уявленні моральний суб'єкт “несе відповідальність і за погані наслідки своїх вчинків, і не заслуговує поваги за гарні наслідки таких вчинків; і навпаки, не несе відповідальності за погані наслідки гарних вчинків” [1].

Консеквенціалізм вчить, що при виборі людиною конкретного вчинку в конкретних обставинах її “не повинні спокушати ані страх обставин, ані надія на них” [2].

М. Слоут вказує, що під егідою консеквенціалізму в етиці сьогодні існує безліч теорій [3]. Розрізняють “консеквенціалізм дії” і “консеквенціалізм правил”. Згідно з першим, позитивно варто оцінювати дії, які нехай і зовсім випадково, але призвели до корисних наслідків, навіть якщо мотиви вчинення цих дій були негативними. Консеквенціалізм правил полягає в тому, що дії треба робити з урахуванням максимальної кількості правил, які, ймовірно, в певній ситуації забезпечували максимальний позитивний ефект. Актуальний консеквенціалізм визначає моральність не за передбаченими або можливими, а за фактичними наслідками. Ціннісний консеквенціалізм – моральність дії залежить виключно від цінностей її наслідків, а не від якихось інших показників. Максимізуючий консеквенціалізм – у ньому моральність вчинків визначається найкращими наслідками, а не тими з них, які всього лише задовільні. Сукупний консеквенціалізм визначає моральну правильність вчинку за загальною сумою добра, а не його величиною для одного конкретного об’єкта. Суб’єкт-нейтральний консеквенціалізм – наслідки в ньому оцінюються не суб’єктом, а об’єктивним оцінювачем [4].

Наразі спостерігається розширення сфер практичного застосування консеквенціалізму. Зокрема, в економіці з’являється можливість розробити витончену аналітичну консеквенціалістську теорію, засновану на фактичних та гіпотетичних виборах, і представити результат (сумарне благо) в грошовому вираженні. Цей напрям консеквенціалізму знаходить практичне застосування в таких сферах банківської діяльності, як аналіз витрат, інвестиційна діяльність тощо.

Інтерес викликає процес проникнення консеквенціалізму в теоретичну політику. Аналітична політична філософія [5] поділяє всі політичні теорії на деонтологічні й консеквенціалістські. Деонтологія в політиці не переймається цінностями. Вона лише вирішує проблему вибору незалежно від політичного блага. Наприклад, захист одновірців і співгромадян закордоном. Деонтологія визначає вибір політичного рішення без опори на цінності: вибір базується на інтуїції або на певних постулатах, наприклад, на імперативах Канта, який проголошує: вибір зроблений правильно, якщо прихована за ним максима має силу загального закону. Деонтологічне визначення політичного вибору дає змогу визнати його правильним незалежно від конкретних суб’єктів і ситуацій.

Консеквенціалізм, навпаки, на перше місце ставить певне благо й допомагає виробляти рішення, що забезпечують досягнення конкретних цінностей. При цьому вважають, що вибір зумовить покращення стану світового суспільства, нації, певного кола людей чи обставин. На думку прихильників деонтології, консеквенціалізм просуває низькі цінності. Деонтологія визнає моральний обов’язок головною та єдиною цінністю й не знімає із суб’єкта відповідальності за будь-який вибір. Якщо погодитися з

консеквенціалізмом, то в індивідів немає жодного іншого обов'язку, крім обов'язку досягнення конкретної мети.

Свобода є однією з політичних цінностей. Отже, безпека, тобто свобода від небезпеки, також є політичною цінністю. Деонтологіст воліє забезпечувати безпеку без застосування насильства тому, що він не бажає застосування насильства до самого себе й, відповідно, прагне обійтися без насильства стосовно інших. Утім забезпечення безпеки та свободи в сучасному світі не може обійтися без обмежувальних і репресивних заходів щодо певних організацій, груп та осіб. Деонтологіст вважає, що забезпечення безпеки може й повинно здійснюватися без репресій. Консеквенціаліст вважає можливим і необхідним застосування примусу та репресій для забезпечення безпеки держави й громадян. Деонтологіст здійснює лише мирні дії й чекає того ж від інших. Консеквенціоналіст діє для забезпечення безпеки й також вимагає того ж від інших. Проте таке забезпечення передбачає підготовку, пропаганду й застосування контрзаходів проти посягань на безпеку з боку окремих організацій, груп та осіб, дії проти них за принципом: *si vis pacem para bellum*. Практичне втілення такого принципу призводить до того, що військові й розвідувальні відомства починають відігравати значну роль у житті держави та нації.

На жаль, у своїй більшості люди негативно ставляться до суб'єктів, які здійснюють обмежувальні заходи на консеквенціоналістських принципах. Перевага, що віддають деонтологічному підходу, зумовлена тим, що деонтологісти вбачаються більш надійними партнерами, які не зраджують своїм принципам і не жертвують іншими заради досягнення власних цілей.

Консеквенціаліст розуміє: необхідно встановити державні інституції, які зумовлять найбільш корисні наслідки для безпеки держави та суспільства. Якщо такі інституції створюють для забезпечення цінності безпеки, це зовсім не означає, що їх персонал мислить і робить так, щоб найкращим чином сприяти цьому. В результаті першочерговою стає проблема формування відповідної компетентності осіб, які залучаються для діяльності в таких інституціях.

Цю проблему наразі вирішують шляхом формування деонтологічної компетентності співробітників відомств та організацій, що забезпечують безпеку й суверенітет держави, захист прав її громадян. Деонтологічна компетентність передбачає усвідомлення та сприйняття професійних і громадянських цінностей. Утім усвідомлення й сприйняття цінностей зовсім не забезпечує їх практичне втілення та захист. Більше того, дослівне, формальне сприйняття морального обов'язку може породжувати казенщину та бюрократизм, а в низці випадків навіть боягузтво при виконанні службово-бойових та оперативних завдань. Проблеми деонтологічного й консеквенціалістського підходів виявляються найбільш гостро в процесах формування професійної компетентності фахівців, підготовка яких здійснюється для вирішення кадрових проблем силових відомств і спецслужб.

А. Прокоф'єв, зазначаючи про цінності належного, стверджував, що деонтологія викликає повагу до цих цінностей, а консеквенціалізм забезпечує їх [5]. Проте з цим важко погодитися. На нашу думку, деонтологія не просто викликає повагу до цінностей належного. Вона забезпечує глибоке духовне усвідомлення й сприйняття цих цінностей. Деонтологія, так би мовити, окреслює зовнішнє коло допустимого. Деонтологія створює вищий рівень світосприйняття належного. Сприйняття та усвідомлення – це предмет виховання. Тому деонтологію в цілій низці вищих навчальних закладів почали включати в програми компетентнісного навчання як самостійну дисципліну.

Не можна також погодитися, що консеквенціалізм забезпечує лише цінності належного, як це стверджує В. Макаренко [6]. Предметом консеквенціалізму є оцінка результатів дій чи бездіяльності як до прийняття рішення, так і після виникнення наслідків. При цьому не варто вважати, що суб'єктом, який оцінює наслідки, є розпорядчий чи судовий орган. На практиці завжди має місце рефлексія. А здатність особи до рефлексії є предметом виховання. Це означає, що усвідомлення принципів консеквенціалізму повинно стати складовою компетентності. Причому компетентності саме тих фахівців, яких готують для поповнення кадрів силових органів і спецслужб.

Таким чином, консеквенціалізму належить нижній рівень усвідомлення належної поведінки. Консеквенціалізм, так би мовити, злагоджує вищий рівень світосприйняття належного з повсякденною рутинною, хаосом і негараздами. Консеквенціалізм закликає виконувати обов'язок, виходячи з досягнення максимального блага. Консеквенціалізм не заперечує принципу “мета виправдовує засіб”, але й не проголошує його.

Ці, здавалося б, дві антагоністичні теорії насправді є логічно пов'язаними й взаємозумовленими сторонами сучасної науки про професійну та громадянську мораль. Можна стверджувати, що деонтологія утворює начебто рівень стратегічний належного, тоді як консеквенціалізм відповідає за тактику професійної належної поведінки.

Зараз, коли питання стратегії належної поведінки загалом вирішені та створені достатні умови для усвідомлення сутності деонтологічних складових професійних компетенцій, педагогам треба звернути особливу увагу на питання тактики належної професійної поведінки. Це, насамперед, стосується співробітників державних інституцій, які забезпечують безпеку держави та нації. Моральне виховання в цьому випадку – оволодіння людиною свободою волі та культурою належної поведінки в процесі виконання професійних функцій. Державні ж інституції зобов'язані поділяти цінності як у консеквенціалістському, так і в деонтологічному сенсі.

Під час аналізу діяльності таких державних інституцій треба враховувати відмінність забезпечення та поваги цінностей. Водночас повага до цінностей належного можлива лише в результаті сприйняття їх у високому духовному розумінні цього слова.

На нашу думку, існує первинне та вторинне: деонтологія й консеквенціалізм. Іншими словами, деонтологічне вирішення проблеми вибору означає: суб'єкт усвідомлює, але не гарантує досягнення ціннісних результатів. Консеквенціалізм хоча й вторинний, але саме він спрямовує на досягнення результатів. Головне ж полягає в тому, що представники державних інституцій, які забезпечують захист і безпеку, повинні не просто знати, що таке деонтологія або консеквенціалізм, не лише сприймати їх принципи, а й самі вміти гнучко застосовувати рекомендації цих двох теоретичних напрямів на практиці. Саме на це повинні бути спрямовані педагогічні зусилля науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів України зі специфічними умовами навчання.

Висновки. Виконаний аналіз свідчить про те, що в сучасному світі назріла проблема реформування розуміння етики. Конвенціоналізм закликає оцінювати вчинки людей за їх результатами. Деонтологія встановлює межі для моральних комунікацій. Але загалом вони належать до єдиної науки – етики належного, яка все ще перебуває в стадії становлення, завданням якої, скоріше, є пошук того, кому, де й коли застосовувати рекомендації цих двох напрямів, а не детермінація відмінностей між ними у філософії та праві.

Список використаної літератури

1. Артемьева О. В. У истоков современной этики добродетели / О. В. Артемьева // Этическая мысль. – Москва : ИФ РАН, 2003. – Вып. 4. – 330 с.
2. Anscombe G. E. M. Modern Moral Philosophy [Electronic resource] / G. E. M. Anscombe // Philosophy : The Journal of the Royal Institute of Philosophy. – 1958. – Vol. XXXIII. – № 124. – Mode of access: http://stevewatson.info/readings/philosophical_notes/Anscombe-mmp.pdf.
3. Slote M. Consequentialism / M. Slote, L. Becker ; Sh. Becker (eds.) // Encyclopedia of Ethics : in 3 v. – Chicago ; London : St. James Press, 2001. – Vol. 1.
4. Канке В. А. Современная этика : учебник / В. А. Канке. – Москва : Омега-Л, 2011. – 400 с.
5. Прокофьев А. В. Проблема применения силы в утилитаристской этике / А. В. Прокофьев // Этическая мысль. – 2015. – Т. 15. – № 2. – С. 23–28.
6. Макаренко В. П. Политическая философия : монография / В. П. Макаренко. – Ростов-на-Дону : Логос, 2009. – 360 с.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2017.

Артемов В. Ю., Сериков В. В. Европейские подходы к формированию компетентного специалиста в ходе его подготовки в высших учебных заведениях со специфическими условиями обучения

В статье проанализированы сущность, перспективы и возможности использования идей консеквенциализма в процессе формирования компетентных специалистов, которых готовят в высших учебных заведениях силовых ведомств. Выявлены место и роль деонтологических и консеквенциалистских принципов в структуре профессиональной компетентности таких специалистов. Предполагается, что конвенционализм и деонтология устанавливают пределы для нравственных коммуникаций. Предлагается определение нового направления науки о морали – этики должного.

Ключевые слова: конвенционализм, деонтология, формирование компетентности специалистов, высшее учебное заведение со специфическими условиями обучения, нравственные коммуникации, мораль.

Artemov V., Serikov V. European Approaches to the Formation of a Competent Professional in the Course of Its Preparation in Higher Education Institutions with Specific Conditions of Learning

The analysis of the nature, prospects and possibilities of using the ideas consequentialism in the process of formation the competence of specialists, whose training is carried out in higher educational establishments of law enforcement agencies, identified the place and role of deontological and consequentialistic principles in the structure of professional competence of such specialists.

Consequentialist understands that it is necessary to establish the state institutions which will result in the most useful implications for the security of the state and society. If such institutions are created to ensure the values of security, this does not mean that their staff is thinking and doing to best to contribute to it. As a result, the first place put forward the problem of forming the respective competence of those who are involved in activities in these institutions.

Consequentialism, on the contrary, in the first place puts a certain benefit and helps to develop solutions that achieve specific values. It is assumed that the choice will lead to improvement in the global society, nation, certain group of people or circumstances. From the point of view of supporters of deontology consequentialism promotes low values. Deontology recognizes the moral duty the main and only value and does not absolve the entity of responsibility for any choice. Unfortunately, in our time, loss of spirituality, days of doubt and uncertainty, not everyone and not any-any case can say, as he wished to deal with him, because there is imposed a wide variety of conditions. Deontology does not speak what should the person in a particular case, leaving behind it the freedom of action, but at the same time does not remove from man all responsibility. In the end, the man himself makes a choice and is responsible for it by yourself. The purpose of this article is to analyze the prospects and possibilities of using the ideas consequentialism in the process of formation the competence of specialists, whose training is conducted in higher educational institutions of power departments and structures.

The analysis suggests that in the modern world there is the problem of reforming the understanding of ethics. Conventionally calls to assess people's actions by their results. Deontology sets the limits for moral communication. But in General, they belong to a single science – ethics proper, which is still in its infancy, the goal of which is rather to find out who, where and when to apply recommendations in these two areas than the determination of differences between them in philosophy and law.

Key words: *conventionally, ethics, formation of professional competence of higher education institution with specific conditions of learning, moral communication, moral.*